

ПО СЛЕДИТЕ НА ИЗГУБЕНИТЕ ДУМИ

БИСЕРА ДАКОВА

*Ничий син, аз бях собствената си първопричина –
върха на гордостта и на нищетата. . . аз бях чисто и
просто обект, обречен на мазохизъм.*

Ж. П. Сартр

Банално е да наречем историята на Петко-Славейковия живот – с неговите страхотни крушения и фениксови изригвания на духа – поучителна; недостатъчно би било да я определим като изстрадана, въпреки че фигурите на Йеремия и Йов скрито или явно прозират изпод покъртителните разкази за безвъзвратно пропаднали ценни притежания; крайно наивно ще бъде да се доверим на символичната ѝ окръгленост, на естествено породилите се наративни симетрии, както и на спояващия многобройните „патимии” цикъл „саморазрушаване – възраждане ex nihilo”¹. Но, абстрахираме ли се от факта, че тази история на няколко пъти е дописвана и допълвана, че има няколко варианта или модела, през които авторът проглежда за истината на своето духовно формиране², че в крайна сметка завършеният образ на неговия тъй проблематичен Аз постепенно се снажда в серията многозначителни епизоди или – усещането за единство и личностна тоталност настойчиво се гради, въпреки фрагментарната разпиляност на автобиографичните текстове³, отново ще се озовем пред изхабената патетика на шаблонните определения.

Историята на този безпристенен, невъзможен живот наистина е поучителна, доколкото успява да заснеме превращението на проповедника-отшелник в неговото друго – в страстен търсач и изследовател на Думите; тя наистина изстрадва магнетичния обект на своите дирения, разкривайки

¹ Имаме предвид признанието на Иван Славейков: „. . . аз едва можах да докарам историята на пословиците до съдбата, която ги постигна в Стара Загора, като оставих да довърша края ѝ сам, по личните мои припомнания.” Вж. П. Р. Славейков. Съчинения. Том III, С., 1969, с. 472-473.

² Тук употребявам термина „формиране” в смисъла на Гадамер – „формиране на способности и таланти”, което го изравнява в известен смисъл с понятието „култура” и го противопоставя на „образование”. Вж. Х.-Г. Гадамер. *Истина и метод*, С., 1997, с. 26.

³ Като че ли е закономерност за възрожденци от типа на Раковски и Петко Славейков да копнеят по завършени автобиографии, съставяйки изчерпателни планове за тях, а в крайна сметка да ги осъществяват единствено фрагментарно. Славейков сякаш постоянно пише епизод след епизод като късове, „изпаднали” от ненаписаната му автобиография.

многобройните подстъпи към него и неизчерпаемите му превъплъщения; в крайна сметка композиционната ѝ окръгленост не е привнесена по-късно от друг, който просто се заема да допише премеждията, придавайки им окончателния вид на разказ, изчистен от наносите на отклоняващата събитийност. Тази история – по същността на своя генезис – несъмнено е завъртяна във възхитително-порочен кръг. Началото ѝ съвпада с порива да се надмогнат несклоняемите „аз, буки, веди“, да се отиде отвъд непроницаемата буквалност, да се достигнат вечно изплъзващите се, чезнещи в небитието Думи – откровения, които трябва най-после да бъдат вкарани в „алфабетически ред“⁴, т. е. да застинат в букви, да представляват каталог и да се разраснат в библиотека⁵, материализирайки по този начин всевъзможните себезгубвания и намирания. Иронията на съдбата постоянно опропаствяват грандиозния проект (глосариумното обемане на автентичната логика на живота) и след като „избраните думи“ неведнъж са погивали – открадвани от недоброжелатели, загадъчно губени по пътя, потънали ведно с дисагите в дълбините на Дунав или просто са „затурияни някъде“ от деградирания в казанджия даскал – най-сетне безостатъчно са погълнати от апокалиптичния огън: „Къщата, в която живеех, стана жертва на пламъците, а заедно с нея погинаха и покъщнината ми, и богатата ми библиотека, и скъпоценните ми литературни сбирки и трудове, в това число и петнайсеття хиляди пословици, които бях събирал от всичките краища на общото отечество.“⁶

Историята на несбъднатата библиотека не само е свръхочевидна в разказа – тя на практика функционално подчинява формирането на Аза, внедрявайки го в целеустремения наратив за Думите: „Нямам намерение да пиша автобиографията си. Разказах само това събитие, като исках да спомена как съм се запознал най-напред с такъвиз едни думи като онези на дяда Коля. . .“ В този смисъл препратките към Еко-Борхес направо стават неудържимо натрапливи, до такава степен обещаващо-спекулативни, че дори престават да интригуват. Разпространето в тях обаче би било изключително продуктивно, тъй като би изтръгнало важните смисли на разказа из плоската етнографска интрига, въвеждайки ги в далеч по-перспективни полета на интерпретация. Тук предпочитаме друга аналогия – може би не така аксио-

⁴ Още през 1853 пословиците са печатани по азбучен ред в „Цариградски вестник“, но спират до буква „Г“ заради разликата в наречията, на които са записани. В Стара Загора Славейков се занимава усърдно с подреждането на Географическия словарь – забележителен труд, немислим без издирването на пословиците по „всичките краища на общото ни отечество.“

⁵ Може би грешката на Славейков се състои в колосалния му опит да вкара необозримия материал на енциклопедията в ограничените предели на речника. Един непосилен опит за редукция. Вж. У. Еко. Семиотика и философия на езика, С., 1993, с. 96-101.

⁶ Ив. Славейков свидетелства за продължаващото им абсурдно пропадане и след пълната им невъзстановима загуба: „След като се оттегли от политическата деятелност през 1884 г., той беше взел да съсредоточава труда си главно върху две неща: изработването на български речник и събирането на пълна сбирка от пословици.“; „... в началото на 1891 той представи в Министерството на просвещението половин от материала преписан. . . Тоя ръкопис лежа дълго време в министерството и когато се подири, се узна, че е изгубен. . . Той беше така огорчен от това последно нещастие с пословиците му, щото не помисли да отиде втори път в министерството. . . При всичко това не преставаше да се занимава с тях, докогато перото можеше изпод ръката му да извива наредени букви. . .“ Вж. П. Р. Славейков. Цит. съч., с. 472.

матично прозрачна, – но също толкова поразителна в находчивостта си. „Епизодът (Предговор)” от 1885, „Български притчи” (1892), „Автобиографично писмю” (1895) и „Спомен за четиридесетгодишната ми литературна дейтелност” са все текстове, които почти безпроблемно намират удивителните си съответствия в „Думите” на Сартр. Защо именно безпроблемно? Дали защото озадачението от откриване на недопустими сходства вдъхва някаква странна боязън? Или просто се налага да преодолеем поредния интерпретаторски предразсъдък и, провиждайки стария Славейков в цялата му интелектуална чудатост и величие, да престанем да го мислим като „дете на опита” (самият той упорито създава и налага тази представа за себе си – „не вървим по притъпкания и работния път на книжовността, ами ходим та се блъскаме все по стръмните и строптивите пътечки”), да престанем да го съзираме единствено в емблематично-трафаретния образ на демократичния Баща („Ние сме от просташко коляно, хора прости, казанджийски чираци, изрод на тълпата”) – един литературно отработен образ, надмогнат, усвоен и погълнат от фигурата (също доволно трафаретизирана) на аристократично извисения, унесен в кабинетни блянове Син. . .

Склонения и склонности

– . . . аз, буки, веди коя част слова са? Как ще ги склониш или спрегнеш?

– Питай ме от която книга щещ за нещо и виж не зная ли?
Що ме питаш отвън?

– Как отвън, в коя книга знаещ да няма буки, веди?

Всичките книги не са ли с тия букви писани? Кажу да видим.

– Писани са, ама граматиката не разгледва отделните букви, тя разгледва думите. Ти що ме питаш за буквите?

– Как, ами названието на буквите не е ли част слова?

Ти искаш да те питам, което знаещ.

Неслучайно този знаменателен епизод от ученическите години се врязва трайно в паметта. Той представлява нещо много повече от сблъсък с консервативен учител⁷. Детето-ерудит (напълно уместно определение според тогавашния образователен канон) се бунтува срещу затъпяващата схоластика и принудителното затваряне в кръга на едно фатично по същността си знание. Преждевременно (или по-точно навременно) съзрелият ученик настоява върху правото си да възприема образованието като път към себе си⁸. Застигат се откритостта на Пътя (измамната перспектива за себеовладяване) и мрачният херметизъм на Кръга. Кой обаче – ученикът-самохвалко или даскалът-„шарлатанджа” – всъщност сочи към Пътя? Детето Петко се надява да пребори абсурдно непоклатимия авторитет. Нарочната среща с даскала (все страдащ от особен род зиморничавост – „и зиме, и лете ходеше с един голям, дълъг кожух и не излизаше твърде навън,

⁷ Твърде популярен образ във възрожденската литература – например у Д. Войников („Разговор между трима ученика” – 1860) и у Т. Пеев (драмата „Даскал Генко”). Хаджи Генчо в „Българи от старо време” в някакъв смисъл изчерпва сатирическите му възможности.

⁸ Според Гадамер „отделният индивид е винаги по пътя на образованието и ведно с това – винаги при постоянното снемане на собствената си природност.” Вж. Х.-Г. Гадамер. Цит. съч., с. 31

а стоеше повече в одаята си затворен, да го не хване вятърът, ушите му бяха всякога запушени с памук”, – самопревърнал се в алегория на неприсътпната закритост, на херметизма на своята наука) е не друго, а копнеж да се демонстрират тържествуващите морфологични умения. Ученикът копнее да смае учителя с автоматизмите на парадигмата, станала му тясна, тягостна и противна, докато коварството на учителя се състои именно в ненадейното проблематизиране на престижните ригидности, в наглото разпитване за неща, „отвън на книгите”. Питане, изнесено не само извън вездесщата морфология и ясните категории думи, а обърнато към метафизичните стойности „аз, буки, веци” – едновременно налични в Езика и отвъдни спрямо него, реално изговорими и неприсъстващи в говора⁹. Засрамването на наивния Пеца, чиято дълголетно трупана ерудиция изведнъж блясва в жалката си акумулативна ограниченост, е породено от осъзнатата правдивост на питането. Усещането за безпределно може да се знае безследно изчезва – ученикът е заставен да признае предела си, да проумее, че образованието не е „изтъщаване” в сигурен и всевалиден кръг компетентности, а подстъп към неведомото и несводимото. . .

До известна степен този епизод може да се свърже с по-късното изумление от чудните думи, чути от дядо Кольо, само че „кешиш-бозмасъ” Пеню отказва инициация в света на възрастните, макар манипулативно да го изправя пред имената-неимена, пред номинации, сраснали със своето номинирано или лишени от същинска номинална стойност. Споменът за непоносимото засрамване е неразлъчен от уханныя симид, подаден от ръката на учителя: „Много симид ще ядеш ти още, доде научиш всичко в граматиката по склоненията. . .” Тази ръка едновременно примама към вратите на знанието¹⁰, но и безжалостно прокужда дръзкия натрапник оттам. Сърдитият Петко бяга както от абстрактното склонение (т. е. от осъзнатата граница на склоняемостта), така и от реално дъхавия симид: „аз не се поддадох на изкушението, не взех симида. . . не отидох вече при даскал Пеня.” (Всъщност в „Спомен за. . .” съжителствата-обвързвания между оскъдно отчупвания симид и сурово-постната славянска граматика – независимо дали по Мразович или не, – както и между изучаването на турския език и „блажната халвица, кадаифа, овошието”, подавани от лукавата кадъна, определено започват да изглеждат неслучайни¹¹.) Бягството от мнимото учение обаче се оказва илюзорно, а думите на даскал Пеню пророчески: „Учението си в Свищов ние започнахме пак от славянската граматика при учителя К. Теодорова, който беше донесъл от Будапеца ръкописна една действително хубава и по-систематическа граматика. . . , та преписахме и учехме наизуст,

⁹ Уместно в случая е да припомним едно от реабилитиращите схоластиката определения: „Както в гатанките-въпроси и техните отговори разточителното използване на логиката и остроумието е съвсем несъразмерно с повода и резултата, така и при същинската схоластика пряката теологическа цел няма почти никакво значение в сравнение с насладата от заплетеното, лъкатушно движение на иисълта.” Вж. **В. Ворингер**. *Абстракция и вчувстване*, С., 1993, с. 253.

¹⁰ Неволна асоциация с Вазозия термин „дверници” – „тия цербери при училищните врати” – из прекрасния мемоарен очерк „Даскалите”.

¹¹ След появата на книгата на **И. Пелева Ботев**. *Тялото на национализма* (С., 1998)

и това бе то учението ни по славянски.” Бягството¹² навътре, насочено към разгръщане на духовните способности, захвърля и обрича Аза все на втръсналото му поприще „преписване-наизустяване” (да не забравяме, че след „годините на учение” Славейков също опитва да съчини учебник по славянска граматика – наистина „писателско дело”, смятано от него за незначително, но доста показателно за нестихналия му стремеж по овладяване на езотеричната дисциплина). Колкото и да се усъвършенства това схоластично преподаване, то неизбежно застива на някакъв непреодолим стадий, на нивото на скудоумната папагалщина. Непреодолимата бариера пред учението става повод за ярка, макар и твърде груба, типология на учителите. В повечето случаи те са „шарлатанджи” (позорно клеймо, застигнало дори авторитетния свищовски даскал Христати Павлович, чиято школа именно произвежда „кешиш-бозмаси” като брат Пеню) – вобщо „високоучени господа”, преподаващи „все славенска граматика и все склонене имени-телний и родителний”. Макар и по изключение, срещат се и „разговорчиви, открити” учители – „истински бащи” като даскал Манолаки (Емануил Васкидович), които не се смущават от самохвалствата на „дълбокия славист” и отправят към него строги „синтагматични” изисквания: „за да ме изобличи уж и обизустя, той ме накара, тъй като съм просвещял на славенски, да напиша похвално слово за три светители на славенски и да го кажа наизуст. . .” Едно наказание, по своему парадоксално с поощрителността си – едновременно издига над схоластиката и запраща в лоното на канона. Петко е принуден да блесне с обиграността си в склоненията, без да успее да ги надмогне и се упъти към нещо ново. И въпреки това, именно даскал Манолаки му открива достъпа до съчиняването и синтаксиса, до синтагмата, понятие, разбрано свръхволно тук, в отвъдграматичния си смисъл. . .

Има и трети тип учител, изникнал по-късно на Славейковия друм. Неговата фигура е не бащински санкционираща, а майчински приласкаваща – учителят-„брат”¹³, сантиментално съчувстващ, но безсилен пред обстоятелствата. Н. Михайловски сърцераздирателно се прощава с любимия си ученик, умолявайки го да се отстрани от Елена: „Н. Михайловски, който се отнасяше много съчувствено към мене, привика ме един ден и със сълзи на очи ми съобщи за постъпката на Неофита, като ме помоли да не ставам причина да не дохожда в стълкновение с братята си. . .”

става почти невъзможно храната – своята или на Другия – да не се мисли и възприема метонимично.

Асоциациите в тази посока са повече от резонни, особено ако не забравяме Славейковата чувствителност към екзотиката на ястието – все пак той именно е авторът на „Готварска книга или наставления за всякакви гозби според както ги правят в Цариград и разни домашни справки”, Цариград, 1870 (1874).

¹² Всяко Славейково бягство, понеже той явно обича да се изживява в ролята на изоставящ родители, учители, разни поприща, открива пътя към още по-далечно забягане: „. . . сторих да бягам от баща си в Св. гора, и скрих се от него най-напред в един манастир – Присовския – да се приготвя за по-далечно бягане. Ала баща ми ме подири, намери и повърна в Търново.” Разбира се, както всеки беглец и Славейков се оказва вечен пленник на диалектиката на принудителните, горестни, разкаяни завръщания.

¹³ За подобен тип учител, с когото заедно изучават „жизнерадостната Анакреонова наука”, разказва Вазов в „Даскалите”.

Фигурите на учителя и ученика са вече равноположени, дори може да се твърди, че ученикът е благоволил да не накаже своя учител с опасното си присъствие¹⁴. Той благородно „си задига чуковете” и изоставя малодушно вайкащия се учител, а благоволенията му напомня онова, което малкият Пърличев проявява по време на първия си изпит. И в този случай учителят изглежда сантиментален наивник, повярвал в чистосърдечната преданост на ученика, който на практика брани не неговото социално уязвимо достойнство, а самолюбието си на многознайко: „Пърличе! ти ми лице обели (изчисти от позор) – И плака, плака как човек омит от безчестие обществом признано. Ай наивний! Той требаше да е уверен, че жителите колкото по-малко го разумеваха, толкова повече го уважаваха. Тоя ден песни и радости на сродниците, дето в изпитанията се отличил един папагал.”

Иронии на четенето

... тия загадъчни кутии, които се разтваряха като миди и разголваха пред мен вътрешностите си.

Ж. П. Сартр

Четенето – упоително уединение, изпълнено с възторг от внезапно озарилата те власт над знаците; изтръгване от надзора и пропедевтичните санкции; еманципация от ежедневните повинности; гарантирана неприкосновеност на „сериозните” занимания. Читателят в „млада връст” ползва особени привилегии – той е щаден и поощряван: „Баща ми не можеше да ми се наравда като толкова малък, а толкова лесно, леко и вячно можех да чета. Водеше ме по черквите и манастирите да чета. . .” (Славейков); „. . . разрешаваха ми да се ровя из лавиците на дявовата библиотека и аз презглава се хвърлях към изворите на човешката мъдрост. . .” (Сартр).

Без да бъде спекулация, твърдението за вездесъщия на комичния образ на детето-ерудит, вездесъщия, проявявано независимо от епохи, от географски и от културни контексти, позволило въвеждането на открито автоиронична перспектива в разказа, изобщо не звучи пресилено. Славейков е винаги обстоятелствен, когато характеризира „сартъровия” си период на налудно четене – „начитаност”, която не може да се утоли, а, напротив, поражда все нови и нови пожелавания на книги: „четях постоянно, и прочел бях в това временно разстояние всичките библиотеки на манастирите около Търново, а най-вече на манастира „Св. Преображение”, която се считаше за най-богата и пълна уж. . . Не считам излишно да спомена тука, че в това време аз много дирех и исках да прочета пак славенската библия. . .” Говорим ли за себевъзприемане в явно неадекватна ерудитска поза, е уместно да включим и спомена за болезнено-екстатичното „изгнаничество” на друг български „проповедник” и поет: „аз се преструвах, че ида на училище, а се криех в развалините на градската крепост и там читях. . .”; „в обикновените часове, зимах книгите си, а наедно с них и некая от ония елино-църковни

¹⁴ Наказанията на учителя от този род могат да бъдат невероятно изтънчени: „внезапно умствено затъпение на целия клас”, довело учителя до нервно заболяване. Вж. отново Вазовите спомени от ученическите години.

ръкописи на пергамент – книги, които читях тъй свободно, както печатаните. Не стига това: когато намирах на пъти някои изписан лист, бил той мал или голем, ръкописен или печатан, чист или скверен, не можех да устоя на любопитството си – требаше да го взема в ръце и да го прочета веднаж, дважд. . .”

Славейков, Пърличев и Сартр са съвместими в един ред, доколкото опитват да възкресят омаята от чистото четене, от самоцелното изчитане-наизустяване на всякакви четива. Тук четенето е тъждествено на умението за четене, на властта над букви и срички; на овладяването на фрази, оказващи „физическо съпротивление” (Сартр), на ненадейно разтворило се вътрешно измерение в Аза и поради това е понято доброволното себевписване в екзотично-непроуямата подреденост: „. . . харесваше ми строгата последователност на думите – при всяко ново прочитане на книгите думите се повтаряха, винаги неизменни, винаги в един и същ ред и аз ги чаках.”

Толкова спонтанното и така уникално може да се дава с преждевременен авторитет, но и увеличава изискванията: „Но защото четях свободно каквато черковна книга ми паднеше, карах ме да уча наизуст от наустницата двете повечерки и сапсалото (ексапсалмо) или шестте молитви утринни, от светчето двата акатиста, молитвите към свето причастие и на сон грядущи, от псалтира първа и 17 катизма и аз ги учих и изучих и тъй бях стигнал на книгата на дъното. . .” (Славейков). То е умение, буквално и символично въздигащо над емпирията: „. . . изкачвах се на съгваемото легло с романа на Ектор Мало „Без дом”, който знаех наизуст, и полуразказвайки, полусричайки, прелиствах страница след страница. . . , когато обърнах вече и последната страница, вече знаех да чета” (Сартр). Вникването в четмото идва като заслужен проблясък след демонстрирането на феноменалните запаметявания, след многото патетични имитации на акта на четене. Пътят обаче не спира до проникнатия смислов текст – въпреки удивителната си самодостатъчност, умението за четене е отместено на заден план, засенено е от встраиването, от вживяването във фигурите на текста: „. . . намерих при поп Серафима една славенска библия и един тримесечен пролог. Тия последните книги бяха най-любимото ми занимание през зимата и не само че четях и канерках всичко в черква, ами казвах и сказания в черква всеки празник и всяка неделя от Софрония и Амартолон Сотирия, като се качах за по-високо по тронове, от които един път паднах и си сцехих многоучената глава.” Гладкият механичен прочит, пробудил умиление у суровия родител, се изражда в опасна психология на четенето. Настояникът изостря бдителността си към четивата – невръстният читател определено изпитва досада и не му стигат „отривки” като „Рибния буквар” (прочетен само „веднъж и дважд заради любопитното му съдържание”), Амартолон Сотирия и Софрония; той прекалено усърдно и предано чете „Житието на Алексий, божий човек” (малка книжка, винаги под ръка, носена непрестанно в джоба – сраснала с тялото му), съвсем неуместно закопнява да препрочете Библията, затова му е дадена друга библия, друг вид откровение, с чието преписване-заучаване своевременно трябва да се захване: „Занимаването с

преписването на тая история даде друго направление на моите желания и на дейността ми.”

И невръстният Пулу тайно ненавижда достолепните четива („и днес чета с по-голямо удоволствие черната серия, отколкото *Витгенщайн*”), по-точно изпитва неприязън към престижния и скучен каталог, който всъщност усилва копнежа му по пикантериите. Копнението на Петко по Библията, отзвучало почти анекдотично в „Спомен за . . .”, съдържа в себе си нещо твърде аналогично на свръхранния прочит на „Мадам Бовари”. Ако малкият Сартр възхищава възрастните с остроумната си закана, когато порасне, да „изживее” подобни неморални книги, то Славейков твърде фриволно приключва темата за скандалната литература: „не ми я давах и казваха на баща ми, че не било добре да чета библията в такава млада връст, защото имало в нея съблазнителни истории; а пък аз грешният бях я чел, както по-горе казах, още в по-млада връст.”

Въпреки някои засрамващи публични провали, детето Петко продължава да впечатлява възрастните с достигнатия предел в безпределното. Неслучайно до края на дните си Славейков помни и цитира при всеки удобен повод дочутата от Рачо Казанджията, забележителна метафора – „дъното на книгата”. Паметна формула, символизираща диалектиката на духовното съзряване: достигнатото „дъно” неизбежно отгласква към висини извън книгите. . . Всъщност, периодът на претенциозна „просвещалост” (а тя изглежда такава от дистанцията на многото години), на забиване в „дъното” е не само период на отгласкване от канона и отправяне по „строптивите пътечки” на одисеевския Bildungsroman. Тогава интензивно се акумулира духовна енергия, оформят се съдбовните предопределения. Невинното катерене по труднодостъпните тронове по-късно закономерно прораства в особен вид превъзходство: „над самите селяни”; „над съхудожници и еснафи, сиреч учители”; „над скитниците онези калугери, проглушаващи селяните с цитати от псалтира и житията на светиите.”

Затворът на Думите

„Реторик, аз обичах само думите.”

Сартр

Въпреки че историята в „Български притчи” тръгва от достолепните реплики на дядо Кольо (произнесени с натъртена отчетливост, простите и мъдри думи са нещо като пародийна инициация в света), сепването и опомнянето на юношата след тях съвсем не е началният сюжетен тласък. Дядо Кольо се явява в разказа, за да пренасочи едно вече започнало търсене, да зададе модела на издирвания свръхценен предмет. Впримчеността на младия герой в Думите е отколешна, направо изконна. Копнежът по тяхното съгласуване – в сказания, акатисти, жития – е, както се уверихме, отдавнашен, тъй като тези актове предлагат единствения изход от буквите, склоненията, парадигматичните повторения, въобще от всички езотерики, необяснимо и абсурдно затворени в себе си. От друга страна, историята в „Български притчи” може да се разгледа не само през призмата на Думите, но и през

мотивите за унижението и отмъщението (епизодът с причакването на владиката Неофит при Едирне капия и пред самите врата на Цариград, само за да му се върне подигравателният поздрав „Хош гелдин, деспот ефенди!“, е изключително красноречив за силно засегнатото честолюбие, неспособно да намери успокоение и реванш). Заклинателната фраза на дядо Кольо („Да би мирно седяло. . .“) също е провокирана от думи – не съвсем невинни, а „извадени“ в песен, твърде докачлива за нечий самолюбия. Старият Славейков като че ли се отнася пренебрежително към този текст, припомняйки го под линия в един условно приблизителен вариант, без да страда особено от загубата му (нещо, което не може да се каже за бедствено изчезналите „Самуилка“, „Крумиада“, „Огледало“). За Славейков „Прославило се Търново“ по-скоро е безобидна шега, към която той не предявява авторски претенции: „проста, в бели стихове, по духа и размерите на народните ни песни. . .“ И макар да превръща по-нататъшния му живот в несекващо прокуждане все по-далеч и по-далеч, в отявлено маргинализиране и изпадане от престижната социална стълбица¹⁵, за него текстът на песента не е съчинен, не е създаден, а просто е „изваден“ отнякъде. Съвсем очевидно е, че той има съзнание за наличния фолклорен канон, и то далеч преди да се впусне в безконецните издирвания на „достопаветните изречения“. Съвсем явно е, че Славейков не счита този канон за достатъчно престижен и способен да изрази творческата индивидуалност¹⁶. И докато „Прославило се Търново“ се помни и припомня само като типично построение за духа на времето, то споменът за думите на Неофит и Костаки е неизличим и nelечим: „. . . плакал съм от яд и досада, и сега даже като се усета за това, не мога да си го припомня без потръпване.“ Макар и нецитирано, обидното порицание се долавя много по-осезателно в историята. Сякаш жигосващите думи са по-нетърпими и страшни от „бълхите, глада, кокошинците“, принудили непълнолетния затворник „да ходи от стена до стена в тясната стая.“ Време е да обърнем внимание на Славейковия затвор (разбира се, на героя предстоят несравнимо по-ужасни арести, но първото „запираие“ не само се помни до гроб, а и издава черти от характера на затворника). Той не е истински, а импровизиран затвор: „одая, там дето си били запирали кокошките. . .“ В никакъв случай не може да се оприличи на мрачен зандан за „неповинни българи“, откъдето би могъл да се спасиш, само ако си давал много и много разорителни суми и би могъл да съхраниш недосегнатото битието си, само ако се оставиш на чудните си пророчески сънища, обмисляйки години наред символическата им стойност (за Раковски е невъзможно да опише по друг начин затвора освен като демонско сомнище, а себе си и своя баща – чрез патоса на възвишеното страдание). Славейковият затвор в никакъв случай не е и „мъртъв дом“, където попадаш след потискащ бюрократичен разго-

¹⁵ Първият вариант на спомена за притчите приключва с пълната социална деградация – „най-подир сторих „да закача даскалът на клечката“ и да стана казанджия.“ Дали Славейков би продължил тази история, ако не беше настоятелността на сина му Иван, отвъд окончателното падение?

¹⁶ Фактът, че „Изворът на Белоногата“ дори в хрестоматията на Вазов/Величков от 1884 е поместена в раздела „Идилии“ като неавторска творба, е показателен за двойственото отношение на самия Славейков към творенията във фолклорен дух.

вор с тъмничаря-унгарец и откъдето единственият екзистенциален и реторически изход е да разсъждаваш върху целесъобразността на затворническите колективи (в Америка), спасяващи индивида от уединеното вскопяване (Славейков няма склонността на Каравелов да превръща личните си преживелици в социологически обследвания). „Одаята”, в която е „запрян”, е мизерна, убога, безутешно захвърляща в самота. Пребиваването в нея (макар и за една само нощ) е по-обречено, отколкото ако през невидими пролуки те дебне хищническият взор на някой содомит. Тук е мястото на абсолютната нищета и на пълната изоставеност – затвор, който съществува преди „догарянето на свещта”, след което потъва в непроницаем мрак, а затворникът започва да се блъска между тесните стени на собствения си ад – хапан от действителните блъхи и жилин от спомена за обидните думи. Репликата на дядо Кольо внезапно обръща Аза към самия него: „Аз преговарях тия думи, за да ги запомня и отблъсна някак другите безобразни мисли, които наваляха на мене.” Те са катарзис, проглеждане в друг канон, все още неясен и неуловим. Оттук и тревожният трепет да бъдат запомнени – толкова са безизкусни и същевременно дълбоки, че постоянно убягват на паметта, преповтаряни са като фатизъм, но не и като логична, уместно употребена в контекста си фраза. Като че ли този странен затвор – неромантично делничен и битово принизен – изниква по пътя на Аза, за да го оттегли непоколебимо от дребнавите закачки и владишки сатири (жанрове, от които Славейков никога не се отказва), да го концентрира върху Думите, чийто надфразов, трансцендентално поразяващ смисъл дълго трябва да се разгадава и усвоява. След затвора Думите започват мъчително да се въртят из паметта с лекокрилата си, скоропоговоръчна мъдрост. Често пъти са употребявани съвсем произволно: „често ги и подмятах в разговора си, дето прилягаха, даже дето и не прилягаха. Те ми бяха станали като един вид любими думи и употребявах ги до пресищане.” Страстта по Думите напомня тази по книгите – бавно се прониква в тяхната ситуативна прагматичност: „. . . чудех се отде вземат тези стари хора таквиз избрани приказки и как умеят да ги казват на време, кога де приляга и какво прилича.” Сякаш съществуват изначално в нечия бездънна съкровищница, подхвърлят се като цитати от някаква странна афористична библия – „вземат” се, както „Прославило се Търново” е „извадена” от някакво тайно място. Принадлежат на нерегламентиран, но повсеместно проявяващ се канон – внезапно проблясващи знаци, мигновено откриващи достъпа до него. Всъщност Славейков започва да съставя малки канонични сборници, които стават и по-обемисти, ако вечните му врагове милостиво го „забравят” да се заседи нейде за по-дълго. Думите неусетно започват да изпъстрят разговорите в качеството си на културни цитати: „. . . не се свенях да показвам доколко съм вещь в даскалтъка, като не забравях тук-там в разговора си да втиквам по някоя от „избраните си думи”. Вече разполага с представителна извадка, притежава умалено копие на Каталога, което го зарежда с онова характерно превъзходство над селяни, учители, калугери. Последните не притежават собственоръчно съставен каталог житейски мъдрости, те безпосочно цитират из обезличеното общо („псалтира и житията на светците”). Това не е стандартната опозиция

между народната мъдрост и религиозната „начитаност“, а опит да се стълкновят две фундаментални светонагласи: на самоосъзнатия ерудит, който е наясно къде, какво и как да цитира, с достойните за съжаление проповедници, чието цитиране се задейства рутинно и звучи неуместно. Забележително е, че през този период от живота си Славейков съвсем не се отрича от високата мисия на проповедника („зад гърба ми не пропускаха случай да пръскаат най-възмутителните за мене мълви: че съм бил еретик, безверник, безбожник, а тогаз бях и набожен, и ревностен черковен проповедник“), а дори нещо повече – своеобразно я обогатява и преосмисля чрез новопридобития канон: „... аз не само бях обогатил сбирката си, но вече доволно бях привикнал и на уместното им употребление в разговора, от който съглеждах, че селяните с по-голямо благодарение ме слушаха. . .” Всъщност, многострадалният и многоучен герой се интересува предимно от вниманието, което предизвикват Думите – вълнуват го единствено техниките за задържане на това внимание върху себе си. В центъра на ораторските му изяви е слушателят – фигура, от която той е лесно раним и болезнено зависим (освен поетическите, доказват го и някои от публицистичните му текстове). Да заговориш слушателя на неговия език, да овладееш неговия „практико-философски“ канон¹⁷, в действителност е начинът да му се издигнеш в очите и предизвикаш почит. Уместната реч е именно целта на Славейковите интелектуални усилия, а не безсмислено показната ерудиция. За изследващия Думите постепенното навлизане в безграничния и бездънен канон става съдбовно, тъй като този привидно безхитростен език неусетно от овладяван се превръща в овладяващ. Когато разказва за повторната си „дипломатическа“ среща с Неофит, за преживяното унижение от допуснатия компромис, епизодът е обобщен посредством „избрано изречение“: „миналото не се връща, а се преглъща.” Думите не пъстрят вече речта като особен тип ерудираност, нито „прилягат де трябва”, а в начина си на употреба израстват до ранга на вечни и неизменни битийни истини. Те вече не са успешно внедрени в речника на проповедника, а са проникнали езика на разказващия и интерпретират разказаното.

Този странен занаят

Нямаш никакъв занаят, нямаш звание, ни призвание.

П. Р. Славейков

... ударите с шпага се забравят, написаното остава.

... да се самоунижавам и едновременно да боготворя себе си като автор на бъдещи шедьоври.

Ж. П. Сартр

В „Български притчи“ Славейков прави от „паметното“ приклучение в Пиперково пълноценен белетристичен епизод, за да разкрие една всеизвестна, почти тривиална закономерност в прописването: то се нуждае от крайно неблагоприятни условия – негостолюбиво село, враждебни псета,

¹⁷ Славейков се спасява от въжето благодарение на риторическите си умения – разказва открай-докрай най-убедително пред истинтакчията цялата история на своето формиране.

всеобщо „спотайване”, кръчма – „бордей”. С отчуждението, което излъчва, с тревожната неизвестност, епизодът би звучал почти като кафкиански сън, ако двете истории на дядо Драган – за вълците и за „навета връз българската книжнина” – не го разведряваха най-неочаквано. За разлика от непресторено (със съвсем леки иронични отсенки) изобразените страсти по книгите и по Думите, прописването, писателството, въобще Писането не впечатлява като съдбовност. Напротив – безспорно е пейоративното отношение към него, тъй като то е възприемано като периодично припламващ порив („Когато станах казанджия, аз бях почти зарязал книжовните си занятия. . . В Ловеч у мене наново се породих желанието. . . да стана писател и да се занимавам с книжнината”), като не дотам обвързващо занимание и недостатъчно престижно според тогавашните социални регламенти поприще. Отношението на Славейков към Писането е подчертано амбивалентно и до голяма степен прозира изпод драстичната реплика на разгневения брат: „Пиши ти, дращи на гаргите очите, стой тука на топло, а пък аз да мръзна на дюгена, да извъртам чука, да си горя очите и да те храня.” Ако се вярва на изповяданото в „Български притчи”, желанието да стане „нещо като писател български” е дошло като вторичен ефект и затова не гложди постоянно, не измъчва както търсенето и събирането на Думите. В този разказ то изниква под сянката на доброто намерение за писане, т. е. описано е като действие, безотговорно отлагано за по-нататък: „. . . още тогаз турнах на ума си непременно да опиша историята както на този маловажен случай, тъй и чудесното онова предание за навета връз българската книжнина.” Възнамеряване, което се гради върху същинско писателско прозрение: не е важно какво, а как се описва. Дали обаче инстинктът да съхраниш ценното в пластичната му изразителност, да запишеш чутото, е равнозначен на Писане? И ако неуморното събиране на Думите се превръща в особена реконструкция – прилежно възстановяване на насила заличената българска книжовност („кога чуех на български, заличавах турската и оставях само българската”), то създаването на свои, уникални текстове, макар да върви паралелно с трупането и разпиляването на народни умотворения, е самостоятелно обособен, отделен процес. Може би затова не би трябвало безрезервно да вярваме на прелестно оформения спомен за необяснимото спождаване от голямото призвание, още повече че този, който си спомня, изрича скептично дистанцирана, едва ли не саркастична дефиниция: „. . . ако е занаят това, дето драще човек каквото му скимне и записва каквото му се ревне и което му не му харесва (р. м. Б. Д.), ама било то нещо „ни вряло, ни кипяло”.” Този странен занаят е определен тук изцяло негативно, като се изхожда от една нескрита прагматика – осъдително в него е тъкмо това, че пишещият прави видимо своето удоволствено (своите предпочитания и фантазии). Писателството е съмнително и недостойно, тъй като не съдържа и най-малък социален ангажимент¹⁸. В него няма сигурност, но няма и ограничения – то е възплъщение на тоталната свобода за сметка на

¹⁸ Славейков го схваща именно като безогледно отхвърляне на задълженията към другите – тук не става дума за идеологизацията и функционалността на създаваните тогава литературни текстове.

нестихващите терзания около стойността на „изделието“. И навярно само напълно погълнатите, вписаните в Писането, са способни да изричат дискредитиращи го дефиниции: „аз повярвах, че, драскайки с перото, бих могъл да превърна илюзиите си в действителност“ (Сартр). А дали крехкото величие на пишещия се състои не толкова в банализирания аскетизъм („всички сме каторжници, всички сме заклеямени“), а в отрицанието на самата дейност като заслужаваща себеотдаване – отрицание на хаотичното „дращене“, на безсилното „драскане“, уповаващо се именно на безсмислието?

Славейков категорично откроява няколко начала или резки граници в прописването – периоди, които в отличие от Яворовите например, изразяват стремеж по преодоляване на езотеричния славянски език, по съчиняване на чист български, т. е. по екзотеричен текст (простота, удача се изключително трудно, за чието овладяване наистина са нужни дълги години на учение и странстване – „Всички черковни книги изучих да скланям и да превождам уж на български, но да пиша името си не можех. . .“). Неслучайно именно Ловеч е мястото, където „почева същинската литературна деятелност“ – заседявайки се по-продължително тук, той има възможност да възпита в себе си по-мотивирани желания за писане, да погледне по-сериозно на творчеството си: „да съчинявам стихове и да кроя поеми“. Сътвореното до Ловеч е непромислено – импровизации по всевъзможни поводи, неетапни за творческото му съзряване и поради това тенденциозно омаловажени: „училищни песни – за поощрение на младите към учение“; „любовни, за да отърва младежите от турските песни, които по онова време бяха на мода“; „такива, с които подгаврях гръцките владици и техните мекерета“. Според тази класификация от 90-те години на XIX век се оказва, че сътвореното до Ловеч е изцяло проникнато от духа на времето¹⁹ и поради това е смятано за безлично (почти полуфолклорно) и незначително²⁰.

Произвеждано по задължение, следващо конвенциите за лесна популярност („толкова жадно се разпространяваха и изучаваха тия стихотворения като новост тогава“), то отразява рутината в писането – рутината, достигната преди озарението от същински творчески дух, и твърде леко, съмнително леко, превъзможната посредством Думите или по-скоро от стиховете на простогръцки от Ат. Христопуло, за чието съдбовно влияние върху музата в „Български притчи“ изобщо не се споменава, а научаваме някак между другото от „Автобиографично писмо“. Интригуващо е разминаването на спомените между двата текста, писани, общо взето, по едно време (1892–1895), но принадлежащи на различни поджанрове на автобиографията. Първият е целенасочен спомен за настъпилния духовен поврат, по необходимост уплътняван с автобиографични елементи, докато вторият е издържан в тона на сухата, лаконична фактологичност, неуспяла напълно да потисне някои

¹⁹ Тази класификация сякаш преповтаря внушението от популярната в началото на 70-те години на века иронично-заклеямителна оценка на Нешо Бончев: „не броим за сериозно нещо предните негови ергенски, еротически песни, които на времето все учихме наизуст, но които току-речи не оставиха дия след себе си.“ („Периодическо списание“, 1871, кн. 4).

²⁰ В предговора си към „Избрани песни от П. Р. Славейков, 1884 година“ (папка IV, тетрадка 2) поетът прави едно знаменателно признание: „не знам ни кои са оригинални, ни кои са превод. . . всичко е чуждо, не моя собственост, заето или крадено.“

любопитни подробности. „Писмо“-то представя прописването като инертно действие, естествена последица от интелектуалните занимания: „Пръв път съм за к а ч и л (р. м., Б. Д.) да пиша в Свищов, като се ползвах от библиотеката на Васкидова, но пишех чисто на славянски и първото ми съчинение „Плач на Търново“ и особено на търновската митрополия в подражание на Йеремиева плач. . .” Писателството идва като спонтанен отклик на прочетеното – то е подражание, градено върху лични преживявания, но все още не е властен порив по съчиняване на истории, макар и слушани от друг. В „Писмо“-то се опровергава заявеното в „Български притчи“: „Първото ми на български съчинение, в духа на народните ни песни, бе песен за гръцките владци в Търново.” Същност раздвояването в оценката за тази творба е напълно нормално: „Писмо“-то просто регистрира важните художествени факти – в него изцяло липсва обгръщащата целия разказ телеология на Думите.

Един от същностните акценти в „Писмо“-то е прописването на български или по-точно – въздигането на българския до пълноценен литературен език. Именно затова песента за Панарет и Неофит е изтъкната и мислена като крупен факт от творческата биография. Появата ѝ обаче е само единичен прорез, самоволен пробив в създаването на сериозна, стойностна литература: „В Килифарево стоях година и три месеца и продължавах все по славянски да пиша. Съчинявах разни малки пиеси за разни събития в легендарен вид, славянска граматика. Но завършено съчинение имах „Акатист на св. Йоан Златоуст“.

Творенията на „дълбокия славист“ са от значение за оформянето на неговото жанрово съзнание – те са приноси за литературното му развитие, но упорито са игнорирани заради своя неактуален език. От друга страна, за Славейков понятията жанр и език са неотделими, споени в неразривна тъждественост – каноничните акатисти, житията в стихове и т. н. са невъзможни на простобългарски. Сред тази висока, архаична жанровост песента за самозабравилите се владци наистина изглежда необичайно и инцидентно построение – комична, подриваща местните авторитети, тя е разпространявана като апокриф.

Този период е равнозначен на себеизпробване в различни жанрове, на старателно и безупречно следване на техните образци. Поезията се прописва на славянски („написах „Житието на св. Теодора Тирона“ в стихове под влиянието на К. Огняновича. . .”), но малко по-нататък се създава на „чисто български“ по модела на лирическите стихотворения на Ат. Христопуло – рязката граница в езика се дължи на случайното изместване на едно влияние от друго, само че това второ влияние се оказва много по-мощно, превратно и съдбовно. Забележително е, че то не засяга прозата – ограничеността на изпитаното влияние заблуждава за ярко жанрово разграничение по език: „проза още предпочитах да пиша по славенски“.

Така Славейков дълго време принадлежи на две литератури или по-точно – выплъзва ги успешно. Кое все пак окончателно го тласка към втората? Дали решителното му отлъчване от калугерската духовност, оказала се чисто и просто мизерен бит, въобще изтръгването му от натрап-

ливата мисъл за уединение и посвещаване на „умствени занятия”. Идилитата на четенето („На една хубава полянка с кичести наоколо дървета. . .”) е помрачена и ненадейно разрушена от вайканията на немощния монах над прането и самотната му орис. Анекдотичната случка развенчава всякакви илюзии за надемпирично битие: „. . . с напускането на манастира напуснах и завинаги мисълта даже да се калугеря”. Напускането на манастира („реших да се върна в манастира, да си прибера партакешите и да (се) очистя оттам още на същия ден”) е символично изоставяне на недостъпно-витиеватия и примамливо-езотеричен начин на себеизразяване.

Вече спокойно бихме могли да затворим тази страница от Славейковите премеждия с паралелен цитат от „Думите” на Сартр: „. . . рискувах да стана плячка на светиите. Но дядо завинаги ме отврати. . . това жестоко безумие ме отблъсна с безвкусицата на своите екстази. . .” За оформянето на Славейков като точно определен тип писател е валидно и следното себеразголващо признание: „. . . аз не успях да стана вярващ – ето защо в човека на перото виждах ерзац християнин: дело на неговия живот беше изкуплението, пребиваването му тук на земята имаше една-единствена цел – чрез достатъчно понесени изпитания да заслужи посмъртно блаженство.”

Ето че отново се озоваваме пред идеята за закономерните „патимии”, пред ожесточените ридания на Йов и пред неизбежната окръгленост на своето собствено писане.